

ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ ΣΤΗΝ ΕΠΟΧΗ ΤΗΣ ΑΝΑΣΦΑΛΕΙΑΣ

Εισαγωγή στην Κοσμική Αρχιτεκτονική στα Βαλκάνια, 1300-1500

Slobodan Ćurčić

Οι δυο αιώνες από το 1300 ως το 1500 αποτελούν μια από τις πιο κρίσιμες περιόδους στην ιστορία των Βαλκανίων. Γενικά αποδεκτή ως διαχωριστική γραμμή μεταξύ του Μεσαίωνα και της σύγχρονης εποχής, η περίοδος αυτή σημαδεύεται στη Βαλκανική από ιδιαίτερα τραυματικές μεταβολές και μεταμορφώσεις -πολιτικές και πολιτιστικές- που έβαλαν τη σφραγίδα τους στην εξέλιξη της περιοχής ως συνόλου. Χωρίς υπερβολή, θα μπορούσε να ισχυριστεί κανείς ότι η θεμελίωση της μορφής, με την οποία μας είναι σήμερα γνωστά τα Βαλκάνια, συντελέστηκε σ' εκείνη ακριβώς την εποχή. Οι δυο αιώνες από το 1300 ως το 1500 ήταν εποχή αναταραχής, κρίσεων, ατελείωτων πολέμων, καταστροφών και αλλεπάλληλων ανασυνθέσεων. Δεν είναι αρκετό να πούμε ότι ο πολιτικός χάρτης των Βαλκανίων άλλαξε ουσιαστικά από το 1300 ως το 1500. Η μελέτη της χρονικής αυτής περιόδου στην περιοχή, ανά διαστήματα πενήντα ετών, επαληθεύει αυτή την πραγματικότητα: σημαντικά αλλαγμένα ήδη το 1350, τα Βαλκάνια εμφανίζονται διαφορετικά κατά το 1400 και ριζικά μεταμορφωμένα πάλι περί το 1450.¹

Μπορεί να λεχθεί ότι ο 14ος αιώνας άρχισε με την παλινόρθωση της Βυζαντινής αυτοκρατορίας γι' άλλη μια φορά στον πολιτικό χάρτη.² Βέβαια επρόκειτο για αυτοκρατορία κατ' όνομα μόνον. Με το έδαφός της σημαντικά ελαττωμένο, δεν αποτελούσε παρά ένα μετάξυ αρκετών άλλων Βαλκανικών κρατών, που είχαν εμπλακεί σε αμοιβαίες συγκρούσεις. Οι δυνάμεις που βρίσκονταν ακριβώς έξω από τα γεωγραφικά όρια της Βαλκανικής Χερσονήσου — Βενετία, Ουγγαρία, και οι Οθωμανοί Τούρκοι— παρακολούθοντας προσεκτικά και κατά διαστήματα χειραγωγώντας τις λεπτές ισορροπίες, διεδραμάτισαν κρίσιμο ρόλο σε αυτές τις εξελίξεις.

Ήδη από το 1300, μια ομάδα Τουρκικών φυλών που εξαπλωνόταν σταθερά προς τα ανατολικά για περισσότερο από δυο αιώνες, κατείχε το μεγαλύτερο τμήμα της Βυζαντινής Μικράς Ασίας. Ενωμένοι στην ηγεμονία που διοικούσαν οι απόγονοι του Οσμάν, των οποίων η δυναστεία είναι γνωστή ως των Οθωμανών, είχαν σφυρηλατήσει ένα ισχυρό κράτος με πρωτεύουσα την Προύσα (Bursa) και ήταν έτοιμοι για την πρώτη τους εισβολή στην Ευρώπη. Συχνά τα διάφορα Βαλκανικά κράτη που βρισκόταν σε αδυναμία να δράσουν αποφασιστικά με δικούς τους όρους, εύρισκαν πιά βολικό να προσλαμβάνουν μισθοφόρους εισαγάγοντας, όμως έτσι και άλλους παράγοντες στην ήδη περιπλεγμένη και ευμετάβλητη σκηνή. Στις δεκαετίες που ακολούθησαν, αμέσως μετά το 1300, καταγράφηκαν πολλά τέτοια επεισόδια, από τα οποία, εκείνα που ενέπλεκαν την επονομαζόμενη "Καταλανική Εταιρεία" ήταν, χωρίς αμφιβολία, τα περισσότερο καταστροφικά. Προσκεκλημένοι από τους απελπισμένους Βυζαντινούς το 1303 για να τους βοηθήσουν να πολεμήσουν τους Οθωμανούς Τούρκους στη Μικρά Ασία, οι Καταλανοί έχασαν γρήγορα κάθε ενδιαφέρον για την αρχική τους αποστολή και στράφηκαν στη λεηλασία Βυζαντινών περιοχών στα Βαλκάνια. Διαρπάζοντας και καταστρέφοντας ότι έβρισκαν στο πέρασμά τους, οι Καταλανοί ερήμωσαν την ύπαιθρο στη Θράκη και τη Μακεδονία. Απτόητοι,

¹J.V.A.Fine, Jr., *The Late Medieval Balkans. A Critical Survey from the Late Twelfth Century to the Ottoman Conquest* (Ann Arbor, 1987), είναι η μόνη περιεκτική ιστορία των Βαλκανίων που καλύπτει τη συγκεκριμένη περίοδο. Επίσης πολύ χρήσιμο με μια ευρεία προοπτική της Ανατολικής Ευρώπης είναι D. Obolensky, *The Byzantine Commonwealth. Eastern Europe, 500-1453* (London, 1974). S. Ćirković, *Rabotnici, vojnici, duhovnici. Društva srednjovekovnog Balkana* (Workers, Soldiers, Spiritualists. Societies of the Medieval Balkans) (Belgrade, 1997), περιέχει μια σειρά σημαντικών μελετών που εξέδωσε ο συγγραφέας, επί σειρά ετών σε διάφορα περιοδικά. Οι περισσότερες από τις αρχικές δημοσιεύσεις έγιναν σε κάποια από τις κύριες δυτικές γλώσσες.

²D. Nicol, *The Last Centuries of Byzantium, 1261-1453* (New York, 1972), είναι μια σύντομη αλλά χρήσιμη επισκόπηση. Για μια γενικότερη προοπτική βλ. G. Ostrogorsky, *History of the Byzantine State*, 3rd ed. (New Brunswick, 1969), μέρος VIII.

επέδραμαν σε μοναστήρια του Αγίου Όρους, και επιχείρησαν να καταλάβουν με έφοδο τη Θεσσαλονίκη. Όταν αποκρούστηκαν, μετακινήθηκαν προς νότον, στη Θεσσαλία, και τελικά ίδρυσαν το Καταλανικό πριγκιπάτο των Αθηνών το 1311, το οποίο άντεξε μέχρι το 1388.

Οι Καταλανοί δεν ήταν παρά ένα από τα πολλά προβλήματα της Βυζαντινής αυτοκρατορίας. Τα γειτονικά κράτη —Βουλγαρία, και Σερβία— αντιλαμβανόμενα τις ενδημικές αδυναμίες της, επωφελήθηκαν επανειλημμένα των περιστάσεων και επεκτάθηκαν εδαφικά προς τα νότια.

Οι βυζαντινοί εμφύλιοι πόλεμοι, διάφορες στάσεις και ατελείωτες εσωτερικές έριδες προξένουσαν σταθερά απώλειες. Στο δυτικό τμήμα των Βαλκανίων η Βενετία αναδεικνυόταν ως μια μεγάλη δύναμη και ανελάμβανε τον έλεγχο της συγκοινωνίας και του εμπορίου στην Αδριατική, καθώς και των περισσότερων πόλεων κατά μήκος των ανατολικών της ακτών, από την Ίστρια ως την Ήπειρο. Το πρώτο μισό του αιώνα χαρακτηρίστηκε επίσης από σωρεία φυσικών καταστροφών —σεισμούς, ξηρασία με επακόλουθο λιμό σε ορισμένες περιοχές, και αρκετά ξεσπάσματα επιδημίας βουβονικής πανούκλας, τα οποία αποψίλωσαν τον πληθυσμό των νότιων Βαλκανίων, όπως συνέβη και αλλού στην Ευρώπη.

Τα χρόνια γύρω στο 1350 η Σερβία γνώρισε, υπό τον Στέφαν Ντούσαν μια μείζονα αλλά σύντομη εδαφική επέκταση. Ο θάνατος του Ντούσαν το 1355 στέρησε τα Βαλκάνια από μια από τις τελευταίες προσωπικότητες που ήταν ικανές να ασκήσουν εξουσία σε μια ευρύτερη κλίμακα στην περιοχή. Την επαύριο του θανάτου του, η Σερβία κατακερματίστηκε σε πολλά μικρότερα φέουδα που τα κυβερνούσαν ηγεμόνες με πλούσιες φιλοδοξίες αλλά μικρό κύρος. Ο βυζαντινός εμφύλιος πόλεμος, που αναζωπυρώθηκε το 1350, είχε αυτή τη φορά έναν νέο και σημαντικό παίκτη, τους Οθωμανούς, των οποίων η ανάμιξη στα βαλκανικά ζητήματα αυξανόταν ταχύτατα μετά την πρώτη τους στρατιωτική νίκη σε ευρωπαϊκό έδαφος, στο Διδυμότειχο, το 1352. Εκμεταλλευόμενοι τη γενική κατάρρευση κάθε κεντρικής εξουσίας και την αποσύνθεση των βαλκανικών κρατών, οι Οθωμανοί επιδέχια υποδαύλιζαν αυτή τη διαδικασία, ανοίγοντας τις πύλες για την τελική τους κατάκτηση ολόενα και περισσότερο. Μετά την ισοπεδωτική τους νίκη πάνω στον συνασπισμό Σέρβων ευγενών στη μάχη του Chermomen στον ποταμό Έβρο (Marica στα βουλγαρικά, Meric στα τουρκικά) το 1371, οι πύλες για το “Drung nach Westen” τους, άνοιξαν διάπλατα. Ακριβώς τρεις αιώνες μετά τη νίκη των Τούρκων επί των Βυζαντινών στη μάχη του Manzikert η οποία όπως αποδείχθηκε, άνοιξε τον δρόμο για την τουρκική κατάκτηση της Μικράς Ασίας, εγκαινιάστηκε στο Chermomen η διαδικασία της αναπόφευκτης κατάκτησης των Βαλκανίων.

Στις επόμενες δεκαετίες, το μεγαλύτερο τμήμα της Βαλκανικής, γνώρισε την κατάρρευση των παλαιότερων κρατικών οντοτήτων και την ανάδειξη πολυάριθμων ισχυρών φεουδαρχών, οι οποίοι κρατούσαν σχετικά μικρές περιοχές κάτω από στενό προσωπικό έλεγχο. Καθώς είχαν εμπλακεί σε ατελείωτες ήσσονες συγκρούσεις μεταξύ τους, κύριος αντικειμενικός σκοπός τους ήταν σχεδόν πάντοτε, η αυτοσυντήρηση. Οι καιροσκοπικές πολιτικές τους, οδήγησαν σε πολλές αναποτελεσματικές, κατά καιρούς παράδοξες συμμαχίες με καταστροφικά τελικά αποτελέσματα. Η πολιτική αποσύνθεση των κρατών, κυρίως δε της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας, επίσης επέφερε αλλαγές και κατέληξε στην κατάρρευση των οικονομικών δομών στην περιοχή. Οι ασαφείς συνθήκες προκάλεσαν ύφεση της παραγωγικότητας και αποδιοργάνωση των εμπορικών οδών, γεγονότα που κατέληξαν σε γενική οικονομική ύφεση, ένδεια, ακόμη και λιμό.³

Το πολιτικό κενό που ακολούθησε διευκόλυνε ακόμη περισσότερο την Οθωμανική επέκταση. Υπό την επήρεια της αντίληψης του *gaza*, του Ιερού Πολέμου κατά των απίστων Χριστιανών, αλλά και παρακινημένη από οικονομικές επιδιώξεις, η κατάκτηση των Βαλκανίων από τους Οθωμανούς κατά τη διάρκεια των τριών δεκαετιών του 14ου αι. ήταν εντυπωσιακά γρήγορη.⁴ Υπό την ηγεσία του Μουράτ Α΄ και του γιού του, Βαγιαζίτ Α΄, το μεγαλύτερο τμήμα της Θράκης και της Μακεδονίας βρέθηκε υπό τουρκικό έλεγχο: η Αδριανούπολη έπεσε το 1369, η Θεσσαλονίκη κατελήφθη το 1387, τα Σκόπια το 1392. Το 1389 ένας μείζων συνασπισμός Σε-

³T. Stoianovich, “A Route Type: The Via Egnatia under the Ottoman Rule”, *The Via Egnatia under Ottoman Rule (1380-1699)*, E.Zachariadou, ed. (Rethymnon, 1996), 203-16.

⁴H. Inalcik, *The Ottoman Empire. The Classical Age 1300-1600* (London, 1973), ιδιαίτερα Κεφ.2. Για την οικονομική διάσταση της κατάκτησης βλ. T. Stoianovich, *Balkan Worlds: The First and Last Europe* (Armonk, 1994), βλ. Κεφ. “Τεχνολογία”.

βικών δυνάμεων ηττήθηκε στην αιματηρή μάχη του Κοσσυφοπεδίου, όπου σκοτώθηκαν οι αρχηγοί και των δυο πλευρών. Ο Βαγιαζίτ Α΄ συνέχισε την επεκτατική πολιτική του Μουράτ, ξεριζώνοντας με αποτελεσματικότητα το Βουλγαρικό κράτος το 1396. Στα 1400 οι Τούρκοι βρισκόνταν στις όχθες του Δούναβη, προετοιμάζοντας την επέκτασή τους βαθύτερα μέσα στην Ευρώπη. Οι πολιορκημένοι ηγεμόνες όσων χριστιανικών κρατών είχαν απομείνει, αναζητούσαν απεγνωσμένοι διέξοδο. Οι περισσότεροι είχαν αναγκαστεί να δεχτούν την τουρκική επικυριαρχία ως το τίμημα για τη διατήρηση μιας κατ' όνομα ανεξαρτησίας. Πραγματική βοήθεια θα μπορούσε να είχε φτάσει μόνον από το εξωτερικό. Για να εξασφαλίσουν αυτήν τη βοήθεια από την καθολική Δύση, τα ορθόδοξα χριστιανικά κράτη όφειλαν να πληρώσουν κάποιο τίμημα — την αναγνώριση του Παπικού πρωτείου— ως αφετηρία για περαιτέρω διαπραγματεύσεις. Μεγάλο μέρος της Βυζαντινής διπλωματικής δραστηριότητας κατά τη διάρκεια των τελευταίων δεκαετιών της ύπαρξης της αυτοκρατορίας περιστρεφόταν γύρω από σχετικά θέματα. Μια νέα διάσταση δόθηκε στις εξελίξεις από τον βυζαντινό αυτοκράτορα Ιωάννη Ε΄ Παλαιολόγο, ο οποίος ταξίδεψε προσωπικά για να συγκεντρώσει βοήθεια —στα 1366 επισκέφθηκε τον Λουδοβίκο Α΄ της Ουγγαρίας και τρία χρόνια αργότερα προσεχώρησε ο ίδιος στον καθολικισμό, στη Ρώμη. Αυτή η πράξη του είχε μικρή σημασία, ακριβώς όπως και η Ένωση την οποία είχε αποδειχθεί ο προπάππος του, Μιχαήλ Η΄ το 1274 στη Λυόν, ενώ συνεισέφερε μόνον σε περαιτέρω εσωτερικές διαιρέσεις και έριδες στην πατρίδα του, χωρίς να εξασφαλίζει την εξωτερική στρατιωτική βοήθεια που επιζητούσε απεγνωσμένα. Μόνον κατά το τέλος του 14ου αι. εμφανίζονται οι πρώτες ενδείξεις ανησυχίας των δυτικών για την τουρκική παρουσία στο Δούναβη, χωρίς όμως απτά αποτελέσματα. Μια ουγγρο-γαλλική συμμαχία, που σχηματίστηκε βιαστικά από τον βασιλιά της Ουγγαρίας Σιγισμόνδο, νικήθηκε εύκολα από τους Οθωμανούς στη μάχη της Νικόπολης (στη Βουλγαρία) το 1396. Αυτή η μάχη, που αποκάλυψε την αναποτελεσματικότητα μιας τέτοιας συμμαχίας, σήμανε επίσης το τέλος της Βουλγαρίας.

Και ενώ η μοίρα των Βαλκανίων έμοιαζε σχεδόν σφραγισμένη, μια σημαντική ανάσχεση των Οθωμανών παρέτεινε την αγωνία για πολλές ακόμη δεκαετίες. Μετά από την ήττα του από τους Μογγόλους στη μάχη της Άγκυρας το 1402, ο Βαγιαζίτ Α΄ πιάστηκε αιχμάλωτος και δεν ξαναγύρισε. Αυτό το αναπάντεχο γεγονός προκάλεσε εμφύλιο πόλεμο στο εσωτερικό του Οθωμανικού κράτους και ενεφύσησε καινούργια πνοή στις ελπίδες των σχεδόν ήδη κατακτημένων, λαών των Βαλκανίων. Το 1403, για παράδειγμα, η Θεσσαλονίκη ξαναγύρισε στα Βυζαντινά χέρια, ενώ αναστάλη η σχέση υποτελείας του Βυζαντινού αυτοκράτορα. Το 1415 ο Βυζαντινός αυτοκράτορας Μιχαήλ Β΄ άρχισε να ξαναχτίζει το περίφημο Εξαμίλιον, ένα αρχαίο τείχος εγκαρσίως του ισθμού της Κορίνθου, με πρόθεση να ασφαλίσει την Πελοπόννησο. Τα ανασυγκροτηθέντα κράτη της Σερβίας και της Βοσνίας κατάφεραν να χαρούν ακόμη και μια σύντομη περίοδο οικονομικής ευμάρειας, πρωτίστως από την εξόρυξη και εμπορία χρυσού και κυρίως του αργύρου, που άνθησαν στις περιοχές τους τότε. Έχει υπολογισθεί ότι σχεδόν το ένα πέμπτο της συνολικής ευρωπαϊκής παραγωγής σε άργυρο κατά το έτος 1422 προήλθε από τη Σερβία και τη Βοσνία.⁵ Οι επιτυχίες αυτές ήταν όλες βραχύβιες. Το 1430 η Θεσσαλονίκη έπεφτε για άλλη μια φορά —αυτή τη φορά οριστικά— τα οθωμανικά χέρια. Στο τέλος του 1446 τα τείχη του Εξαμίλιου καταστρέφονταν από τα τουρκικά κανόνια και η Πελοπόννησος υφίστατο εισβολή και λεηλασία. Η λεηλασία συνοδευόταν συχνά από υποδούλωση και εκδίωξη του τοπικού πληθυσμού, όπως συνέβη στην Πελοπόννησο. Η επακόλουθη μείωση του πληθυσμού μιας περιοχής αντιμετωπιζόταν κατά παράδοση με την τουρκική πολιτική της μετοίκησης και εγκατάστασης, συχνά με τη βία, Τούρκων εποίκων από τη Μικρά Ασία.

Οι έξυπνα υπολογισμένες πολιτικές της θρησκευτικής ανοχής και διαφόρων εγγυήσεων που απονέμονταν στον τοπικό πληθυσμό υπό ορισμένες συνθήκες, ήταν πρόσφοροι ελιγμοί για να διευκολύνουν την πρόοδο της κατάκτησης και μπορούσαν εύκολα να αλλάξουν με μια ποικιλία προφάσεων. Η συζήτηση που παραμένει ανοιχτή μεταξύ οθωμανολόγων και άλλων ιστορικών της περιοχής, σχετικά με το ζήτημα της οθωμανικής πολιτικής και του αποτελέσματος που είχε στους τοπικούς πληθυσμούς, είναι πιθανόν ότι δεν θα προσφέρει ίσως ποτέ πλήρως ικανοποιητικές απαντήσεις. Οι εξαιρέσεις είναι πάντοτε περισσότερες από τους κανόνες και οι κανόνες,

⁵Fine, *The Late Medieval Balkans*, σελ.283. και με περισσότερες λεπτομέρειες S.Čirković, “The Production of Gold, Silver and Copper in the Central Parts of the Balkans from 13th to the 16th Century”, *Precious Metals in the Age of Expansion*, *Beitrag zur Wirtschaftsgeschichte* 2 (Stuttgart, 1979), 41-69.

γενικώς, αποτελούν θεωρητικές κατασκευές οι οποίες σπανίως αντανάκλουν τα πραγματικά δεδομένα, ιδιαίτερα όταν αυτά εξετάζονται μέσα σε ευρύτερα πλαίσια.

Στα δυτικά τμήματα της Βαλκανικής χερσονήσου η κατάσταση δεν ήταν καλύτερη. Η συνεχιζόμενη διαμάχη μεταξύ Ουγγαρίας και Βενετίας για την κυριαρχία της περιοχής ειδικότερα κατά μήκος της Αδριατικής ακτής, έφερε για άλλη μια φορά τη Βενετία στο προσκήνιο. Περί το 1420 η Βενετία είχε πάλι τον έλεγχο της Δαλματίας. Η κατ' όνομα αυτονομία πολλών παραθαλάσσιων πόλεων βαθμιαία ανεστάλη· έτσι, ακόμη και το Ντουμπρόβνικ είχε ως ηγεμόνα (*knez*) έναν Βενετό, ο οποίος ήλεγχε τα τοπικά ζητήματα για λογαριασμό της Βενετίας. Η οικονομία των παραλιακών πόλεων βρισκόταν σε βαθμιαία παρακμή, ενώ σε ορισμένες περιοχές υπέστη οξεία ύφεση, γεγονός που προκάλεσε μαζικές μεταναστεύσεις και πληθυσμιακή μείωση. Η ανελέητη εκμετάλλευση των τοπικών φυσικών πόρων, όπως για παράδειγμα η υλοτόμηση των δαλματικών δασών και η επακόλουθη πλήρης δασική αποψίλωση εκτεταμένων περιοχών στα Δυναρικά όρη κατά μήκος της Αδριατικής ακτής, κατέστησαν τις περιοχές πάμφτωχες και κατά διαστήματα αβίωτες.

Όσο οι περιοχές αντίστασης στους Οθωμανούς ελλατώνονταν συνεχώς κατά το πρώτο μισό του 15ου αι., η απόγνωση προκαλούσε ποικίλες αντιδράσεις. Ενώ η Σερβία οχύρωνε την τελευταία μεσαιωνική της πρωτεύουσα, το *Smederevo*, στη δεκαετία του 1430, ο πολιορκημένος βυζαντινός αυτοκράτορας Ιωάννης Η' κατέφυγε σε μια ακόμη προσπάθεια ικανοποίησης του Πάπα, με την ελπίδα να συγκεντρώσει τη στρατιωτική βοήθεια που θα έσωζε την Κωνσταντινούπολη. Ο Ιωάννης Η', όπως ο παππούς του Ιωάννης Ε' στη δεκαετία του 1360, αναχώρησε προσωπικά για την Ιταλία σε αναζήτηση αυτής της βοήθειας. Αντίθετα με τον παππού του, πήρε μαζί του μια μεγάλη ακολουθία η οποία περιελάμβανε τις σημαντικότερες βυζαντινές προσωπικότητες στη θεολογία και τον πολιτισμό. Η Ένωση με την καθολική εκκλησία που προέκυψε από αυτή την αποστολή το 1439, με τη λήξη της εκκλησιαστικής συνόδου στη Φλωρεντία, ήταν η τελευταία του ελπίδα. Καθώς πλησίαζαν τα μέσα του αιώνα, η αντιμετώπιση της κρίσης στα Βαλκάνια γινόταν ακόμη πιο επείγουσα, πέρα από τα βαλκανικά σύνορα. Μια μεγάλη χριστιανική σταυροφορία, που οργανώθηκε με την αιγίδα του πάπα το 1443, αλλά όχι κατ' ανάγκη ως αποτέλεσμα της Συνόδου της Φλωρεντίας, επωφελήθηκε από την εμπλοκή των Οθωμανών στη Μικρά Ασία και εξαπέλυσε επίθεση η οποία περνώντας τη Σερβία, έφθασε βαθιά στην τουρκική επικράτεια, πέρα από τη Σόφια. Η βιαστική επιστροφή του Μουράτ Β' από τη Μικρά Ασία έσωσε την Αδριανούπολη (*Edirne*) για λογαριασμό των Τούρκων και απώθησε τους σταυροφόρους. Επιστρέφοντας το 1444, ακολούθησαν διαφορετική πορεία, προς τη Βάρνα, όπου ο στρατός τους κατακερματίστηκε από τους Τούρκους. Η τελευταία συντονισμένη προσπάθεια των δυτικών δυνάμεων κατά των Οθωμανών — η οποία είναι γνωστή στην ιστορία ως “εκστρατεία της Βάρνας” — σφράγισε οριστικά με τη θλιβερή αποτυχία της τη μοίρα των Βαλκανίων. Στη διάρκεια των επόμενων πενήντα χρόνων, το έργο της κατάκτησης του υπόλοιπου των Βαλκανίων ολοκληρώθηκε με επιτυχία, κυρίως από τον Μεχμέτ Β', γνωστό ως “Φατίχ” (ο Πορθητής).

Μπορεί να υποστηριχθεί ότι η τελική φάση της κατάκτησης των Βαλκανίων κατά το δεύτερο μισό του 15ου αι. άρχισε με την κατάληψη της Κωνσταντινούπολης από τους Οθωμανούς στις 29 Μαΐου του 1453. Ο Μεχμέτ Β' αφού τακτοποίησε ένα φλέγον πρόβλημα στη Μικρά Ασία και υπέγραψε συνθήκες ειρήνης με τη Βενετία και την Ουγγαρία το 1451, επικέντρωσε τις προσπάθειές του για τον επόμενο ενάμιση χρόνο στην κατάληψη της Κωνσταντινούπολης, ώστε να εξουδετερώσει οριστικά τη Βυζαντινή Αυτοκρατορία ως πολιτική οντότητα. Αμέσως μετά την πολύ σημαντική αυτή επιτυχία του, στην οποία τα πυροβόλα όπλα ως μέσα πολιορκίας διεδραμάτισαν αποφασιστικό ρόλο, έστρεψε την προσοχή του σε άλλα σημεία αντίστασης στα Βαλκάνια. Με αξιοσημείωτη επιδεξιότητα, ενέργεια και αποφασιστικότητα, οι εκστρατείες του Μεχμέτ Β' έφεραν τα επιθυμητά αποτελέσματα. Μετά από μια αποτυχημένη αρχική εκστρατεία, η Σερβία εξουδετερώθηκε ως κράτος με την πτώση του *Smederevo* -της τελευταίας της πρωτεύουσας- το 1459. Η Πελοπόννησος (Μοριάς) κατελήφθη αρχικά το 1460 και οριστικά το 1464, ενώ η Βοσνία έπαυσε να υφίσταται το 1463. Η περίπτωση της Βοσνίας είναι ιδιαίτερα διδακτική, διότι αποκαλύπτει άλλη μια αποτυχημένη προσπάθεια για να εξασφαλιστεί βοήθεια από τη Δύση. Οι τελευταίοι ηγεμόνες της Βοσνίας, ο Στέφαν Τόμας (πέθανε το 1461) και ο γιος του Στέφαν Τομάσεβιτς, ζήτησαν απελπισμένα συνδρομή από την Ουγγαρία και στη διαδικασία αυτή ενέπλεξαν και τον Πάπα. Αντιμέτωπος με τη ζοφερή πραγματικότητα, ο Στ. Τόμας υπέκυψε στις παπικές πιέσεις που απαιτούσαν είτε γενική μεταστροφή όλου του βοσνιακού

κλήρου στον καθολικισμό είτε την εξορία. Ο ίδιος ο πάπας Πίος Β΄ αναφέρει ότι 2000 κληρικοί άλλαξαν δόγμα εκείνη την εποχή, χωρίς όμως να επιτύχουν τη σωτηρία της Βοσνίας. Ο ίδιος ο Στέφαν Τομάσεβιτς, δυο μόλις χρόνια μετά την αποτυχημένη του προσπάθεια να υπερασπίσει το Smederevo, έμελλε να παρακολουθήσει τη διάλυση και του κράτους του. Όποια κι αν ήταν τα αίτια της τουρκικής εισβολής στη Βοσνία, αυτή πραγματοποιήθηκε με κεραινοβόλα ταχύτητα. Η Βοσνία κυριεύθηκε μέσα σε λίγες εβδομάδες και τα εβδομήντα περίπου ισχυρά οχυρά της παραδόθηκαν μέσα σε οχτώ μέρες μετά την εκτέλεση του τελευταίου Βόσνιου βασιλιά από τους Τούρκους στο Γιαίτσε.

Το 1462, συγχρόνως με τις άλλες στρατιωτικές του δραστηριότητες στα Βαλκάνια, ο Μεχμέτ Β΄ διέσχισε τον Δούναβη, εισβάλλοντας και υποτάσσοντας την ηγεμονία της Βλαχίας. Η Βλαχία, που μαζί με τη γειτονική ηγεμονία της Μολδαβίας είχε κερδίσει την ανεξαρτησία της από την Ουγγαρία κατά τον 14ο αι., αναδείχθηκε αργότερα σε σημαντικό παράγοντα στη σχεδιαζόμενη "πολιτική ανάσχεσης" των Οθωμανών. Μετά την κατάρρευση της Βλαχίας το 1462, η σημαντική παραδουνάβεια περιοχή βρισκόταν ολοκληρωτικά κάτω από οθωμανικό έλεγχο και η Μολδαβία μπορούσε να επικοινωνεί με την Ουγγαρία μόνον μέσω της Τρανσυλβανίας. Η επιτυχημένη αντίσταση της Μολδαβίας στους Οθωμανούς συνεχίστηκε με τον Στέφανο τον Μέγα (1457-1504), του οποίου ο θάνατος σημάδεψε το τέλος της μολδαβικής ανεξαρτησίας.⁶

Αν και κατείχε τον τίτλο του "Πορθητή" απολύτως δικαιολογημένα, ο Μεχμέτ Β΄ δεν θέλησε να επαναπαυθεί για την υπόλοιπη ζωή του. Παρ' όλο που ήδη από τα μέσα της δεκαετίας του 1460 ήλεγχε κατ' ουσίαν όλα τα Βαλκάνια, θύλακες αντίστασης διατηρούνταν ζωντανοί. Όπως φάνηκε τελικά ήταν περισσότερο ενοχλητικό, δύσκολο και δαπανηρό να υποταχθούν αυτές οι περιοχές παρά να περατωθούν πολύ μεγαλύτερες επιχειρήσεις. Οι μικρές περιοχές της Ζέτα (Μαυροβούνιο) και της Αλβανίας αποτελούν δύο τέτοιες περιπτώσεις. Οι Αλβανοί, που από τη δεκαετία του 1440 βρισκόταν υπό την ηγεσία του Γεωργίου Καστριώτη, περισσότερο γνωστού ως Σκεντέρμπεη, αναδείχθηκαν σε μείζονα πηγή προβλημάτων για τους Οθωμανούς. Μετά την αποτυχημένη απόπειρα να καταστείλει τους επαναστατημένους Αλβανούς στο πλευρό του πατέρα του, στα τέλη της δεκαετίας του 1440, ο Μεχμέτ Β΄ επέστρεψε το 1455 με εκδικητικότητα. Η ανηλεής εκστρατεία του δεν κατάφερε παρά την υποδούλωση των αμάχων. Οι Οθωμανοί επέστρεψαν στην Αλβανία το 1457, το 1458, το 1462 και τελικά, το 1466 με έναν εντυπωσιακό στρατό από 200.000 στρατιώτες που οδηγούσε προσωπικά ο Μεχμέτ Β΄. Ακόμη και τότε όμως δεν έσβησε η επίμονη και ιδιοφυής αντίσταση που ενορχήστρωνε ο Σκεντέρμπεης. Μετά την αποτυχία αυτή ο Μεχμέτ Β΄ αποφάσισε να εγκαταστήσει μια στρατιωτική βάση στην Αλβανία και μετέτρεψε σε οχυρό του το γνωστό από την ύστερη αρχαιότητα μεγάλο κάστρο του Σκάμπι (σήμερα Ελβασάν). Μετά το θάνατο του Σκεντέρμπεη το 1468 έπρεπε να περάσει άλλη μια δεκαετία πριν επιστρέψουν οι δυνάμεις του Μεχμέτ Β΄ για να καταλάβουν και πάλι, την μια κατόπιν της άλλης, τις Αλβανικές οχυρωμένες πόλεις και την γειτονική Ζέτα. Η αντίσταση στην Αλβανία συνεχίστηκε ακόμη και μετά την παράδοση των οχυρωμένων πόλεων-κλειδιών, της Κρόϊα (Κρούγια) και της Σκόδρα (Skadar) το 1479. Η πτώση του Νοβί (Herzegovina) το 1482 σήμανε το τέλος της Ερζεγοβίνας ως πολιτικής οντότητας. Πάντως, ακόμη και μετά τη συμβολικά σημαντική κατάκτηση του Δυρραχίου (Düres) το 1501, ο οθωμανικός έλεγχος αυτού του τμήματος των Βαλκανίων ήταν στην καλύτερη περίπτωση ισχνός. Πιεζόμενη ανάμεσα στους Βενετούς, που εξακολουθούσαν να κατέχουν τμήματα της παραλιακής περιοχής, και την επίμονη αντίσταση των οργανωμένων φυλών που αναπτύχθηκε στις ορεινές περιοχές, η οθωμανική διοίκηση δεν μπορούσε να αναμένει τίποτα ουσιαστικότερο από έναν κατ' επίφραση έλεγχο αυτών των περιοχών. Η αλβανική αντίσταση στις τουρκικές πιέσεις είχε ως αποτέλεσμα τη μείωση του πληθυσμού και την πλήρη ερήμωση της χώρας, κυρίως με μαζικές μεταναστεύσεις στη Νότια Ιταλία που πραγματοποιήθηκαν σε αρκετά κύματα κατά το δεύτερο μισό του 15ου αι.

Γύρω στο 1500, η οθωμανική πολεμική μηχανή δεν είχε εξαντληθεί καθόλου αν και είχε συναντήσει πολλά εμπόδια και η ορμή της είχε ελαττωθεί κατά ένα ποσοστό. Οι μέρες της δόξας της βρισκόταν ακόμη μπροστά της. Η εισβολή στην Κεντρική Ευρώπη επρόκειτο να αρχίσει με την κατάκτηση του Βελιγραδίου το 1521, υπό την ηγεσία του Σουλεϊμάν Α΄, γνω-

⁶Obolensky, (βλ. σημ. 1), σ. 334-6.

στού ως “Μεγαλοπρεπούς”(Kâhûnî).

*

*

*

Η σύντομη αυτή αναφορά στις ιστορικές εξελίξεις στα Βαλκάνια μεταξύ 1300 και 1500, χρησιμεύει ως υπόβαθρο για την καλύτερη κατανόηση ορισμένων φαινομένων στην αρχιτεκτονική αυτής της περιοχής κατά τη δεδομένη χρονική περίοδο. Παρακολουθώντας αυτούς τους χωρίς τέλος πολέμους, τις καταστροφές, τις λεηλασίες, την αποψίλωση του πληθυσμού, το οικονομικό χάος, για να μην αναφέρουμε την πληθώρα των φυσικών καταστροφών, μπορεί να εκπλαγεί κανείς από το γεγονός -που μπορεί να θεωρηθεί και παράδοξο- ότι στην περίοδο αυτή κατασκευάστηκαν κτήρια. Η πραγματικότητα είναι ότι η οικοδομική δραστηριότητα σ’ αυτή την εποχή ήταν εξαιρετικά πλούσια. Όχι μόνον η ποσότητα αλλά και η ποιότητα της παραγωγής ήταν συχνά ιδιαίτερα αξιοπρόσεκτη. Εντούτοις, μόνον ένα μικρό ποσοστό αυτών που κτίστηκαν τότε σώζεται ακόμη. Παρ’ όλα αυτά, ό,τι επιβίωσε είναι αρκούτως εντυπωσιακό. Και διερωτάται κανείς: Αν έτσι έχουν τα πράγματα, γιατί η αρχιτεκτονική αυτή δεν έχει μελετηθεί μέχρι σήμερα, γιατί είναι ουσιαστικά άγνωστη; Αυτά είναι κάποια βασικά ερωτήματα, για τα οποία συμβαίνει να υπάρχουν ακριβείς απαντήσεις.

Η κοσμική αρχιτεκτονική δεν απασχόλησε γενικώς την ιστοριογραφία της μεσαιωνικής αρχιτεκτονικής. Αυτό ισχύει ιδιαίτερα για την ιστοριογραφία της βυζαντινής αρχιτεκτονικής, η οποία σε γενικές γραμμές υστερεί σημαντικά στο θέμα αυτό έναντι της δυτικής μεσαιωνικής αρχιτεκτονικής. Η σύγχρονη ιστοριογραφία για την ύστερη βυζαντινή αρχιτεκτονική, ειδικότερα για το τμήμα που σχετίζεται με τα Βαλκάνια, δεν έχει ζωή μεγαλύτερη από έναν αιώνα. Οι απαρχές της συμπίπτουν με μιαν άλλη κρίσιμη στιγμή στην ιστορία της περιοχής —την παραμονή της κατάρρευσης δυο αυτοκρατοριών: των Οθωμανών και των Αψβούργων. Αν και κατά τη διάρκεια μεγάλου τμήματος του 19ου αι. εμφανίστηκαν πράγματι γενικές εκτιμήσεις για διάφορα θέματα της αρχιτεκτονικής στα Βαλκάνια, αυτές ήταν κυρίως ταξιδιωτικές εντυπώσεις, γραμμένες από μορφωμένους ερασιτέχνες. Είναι σημαντικό ασφαλώς το γεγονός ότι η συστηματική επιστημονική ενασχόληση με την περιοχή άρχισε μόλις γύρω στο τέλος του 19ου αιώνα. Εξίσου σημαντικό είναι ότι η πλειονότητα των ερευνητών που εργάζονταν στην περιοχή ήταν Ρώσοι, Άγγλοι και Γάλλοι, οι οποίοι υποκατέστησαν στον τομέα αυτό τους Γερμανούς και Αυστριακούς, που ήταν περισσότερο δραστήριοι κατά τις προηγούμενες δεκαετίες. Δέκα τουλάχιστον βασικές εργασίες για τη μεσαιωνική αρχιτεκτονική στην Ελλάδα, Σερβία, Δαλματία και Κωνσταντινούπολη εμφανίστηκαν στο διάστημα δυο δεκαετιών, από το 1900 περίπου ως και το 1920 περίπου.⁷ Αν και οι αυτόχθονες μελετητές σε διάφορα νεοϊδρυθέντα Βαλκανικά κράτη (Ελλάδα, Σερβία, Βουλγαρία) δεν έλειπαν, είναι δυνατόν να υποστηριχθεί ότι οι βάσεις της εθνικής ιστοριογραφίας σε αυτές τις χώρες ετέθησαν από ξένους. Το ποιες υπήρξαν ακριβώς μπορεί να ήταν οι συνθήκες και τα κίνητρα για τις εξελίξεις αυτές, θα πρέπει να παραμείνει ως αντικείμενο μιας ξεχωριστής μελέτης.⁸

Η απουσία γηγενών μελετητών στο στάδιο της διαμόρφωσης ιστοριογραφικής παράδοσης για τη μεσαιωνική αρχιτεκτονική είχε μια ακόμα συνέπεια: Με ελάχιστες εξαιρέσεις, τα σημα-

⁷1899 A.Van Millingen, *Byzantine Constantinople: The Walls of the City and Adjoining Historical Sites* (London).

1906 P.P.Pokryshkin, *Pravoslavnaia tserkovnaia arkhitektura XII-XVIII stol.v nynieshnem Serbskom korolevstvie* (St. Petersburg).

1908 F.H.Jackson, *The Shores of Adriatic, vol.2 The Austrian Side: The Kustenlande, Istria and Dalmatia* (London).

1909 N.P.Kondakov, *Makedoniia: Arkheologicheskoe puteshestvie* (St. Petersburg).

1910 C.Diehl, *Manuel d’ art byzantin* (Paris) (επίσης 2η έκδ. σε 2 τ. 1925-6).

1910 G.Millet, *Monuments byzantins de Mistra* (Paris).

1912 A.van Millingen, *Byzantine Churches of Constantinople. Their History and Architecture* (London).

1916 G.Millet, *L’ Ecole grecque dans l’ architecture byzantin* (Paris).

1918 C.Diehl, M.LeTourneau και H.Saladin, *Les monuments chretiens de Salonique* (Paris).

1919 G.Millet, *L’ Ancien art serbe: Les eglises* (Paris).

⁸Οι ιστορικοί της κοινωνιολογίας και της οικονομίας έχουν εντυπώσει στο ερώτημα αυτό, όσο σχετίζεται με τους τομείς τους, πολύ βαθύτερα: βλ. T.Stoianovich, *A Study in Balkan Civilization* (New York, 1967), κεφ.4, και τη σχετική βιβλιογραφία (βλ.ειδικότερα βιβλ. για “Εθνικισμό και Πολιτική των Μεγάλων Δυνάμεων”). Επίσης M.Todorova, “The Ottoman Legacy in the Balkans”, *Imperial Legacy. The Ottoman Imprint*

ντικά έργα στα οποία ήδη αναφερθήκαμε συγκέντρωναν το ενδιαφέρον τους στην εκκλησιαστική αρχιτεκτονική. Η περαιτέρω πορεία της ιστορικής έρευνας χαρακτηρίζεται από περίπλοκες κατηγοριοποιήσεις και διαιρέσεις κατά τοπικές σχολές.⁹ Η κατάτμηση του υλικού σε μικρότερες ενότητες, έγινε σε γενικές γραμμές ακριβώς αποδεκτή και συχνά αποτέλεσε βολικό υπόβαθρο για την ανάπτυξη των τοπικών ιστοριογραφικών παραδόσεων. Για την ακρίβεια, οι υποδιαιρέσεις αυτές συχνά προκατελάμβαναν την πιθανότητα να εξεταστούν τα ζητήματα μέσα σε ένα ευρύτερο ιστορικό πλαίσιο, και δημιουργούσαν σύνορα εκεί όπου ποτέ δεν είχαν υπάρξει. Ο “τοπικισμός” (regionalism) -αν η έννοια έχει κάποια αντιστοιχία- θα μπορούσε να αποδώσει πολύ περισσότερο τον χαρακτηριστήρα διαφόρων ιστοριογραφικών παραδόσεων, παρά τα θέματα με τα οποία αυτές ασχολούνται. Έχει ζωτική σημασία να αναγνωρίσουμε ότι οι μεσαιωνικοί τεχνίτες, κτίστες, ζωγράφοι νωπογραφιών και τα εργαστήριά τους ήταν εξαιρετικά κινητικοί και ότι συχνά μετακινούνταν σε μεγάλες αποστάσεις για την εργασία τους. Η δραστηριότητά τους ήταν εξαρτημένη από τους οικονομικούς πόρους των εκάστοτε κτητόρων ή εργοδοτών τους και σπανίως καθλώνονταν σε έναν τόπο εξαιτίας άλλων παραγόντων¹⁰. Το παράδειγμα αυτό ισχύει περισσότερο, αν και δεν έχει πλήρως κατανοηθεί, για την βυζαντινή ζωγραφική, παρά για τη βυζαντινή αρχιτεκτονική. Η εμμονή σε παλιά συστήματα αρχιτεκτονικής ταξινόμησης έχει οδηγήσει πολύ συχνά σε μειζονες παρανοήσεις των προβλημάτων και σε παρερμηνείες με σοβαρές συνέπειες. Επιπλέον, η εξάρτηση από τα καθιερωμένα κατηγοριοποιήσιμα της εκκλησιαστικής αρχιτεκτονικής επέβαλε το ζήτημα της διαίρεσης σε περιόδους, με αποτέλεσμα την εξαίρεση μνημείων τα οποία “δεν χωρούν στο σάκο”. Γενικά, η κοσμική αρχιτεκτονική υπήρξε το κύριο θύμα αυτών των επιστημονικών προκαταλήψεων.

Στη σύντομη αυτή κριτική των εξελίξεων στην ιστοριογραφία και των συναφών προκαταλήψεων, πρέπει να περιλάβουμε μιαν ακόμη γενική παρατήρηση, με ειδική σημασία για τον χώρο της Βαλκανικής. Η τοπική αρχιτεκτονική κληρονομιά διαιρέθηκε όχι μόνον εξαιτίας των απαιτήσεων των επιμέρους εθνικών ιστοριογραφιών, αλλά επίσης και λόγω σημαντικών πολιτισμικών διακρίσεων, οι οποίες υποδιαιρούν το υλικό σε ανεξάρτητες ενότητες, που με τη σειρά τους αποτελούν το αντικείμενο μελετών σε εξειδικευμένους τομείς. Έτσι, η δυτική αρχιτεκτονική ανήκει σε δική της κατηγορία, με το δικό της σύστημα “υφολογικών” κατηγοριοποιήσεων —ρωμανική, γοθική, αναγεννησιακή. Παρομοίως, η βυζαντινή αρχιτεκτονική έχει δικές της “υφολογικές” διαιρέσεις —Μέση και Ύστερη βυζαντινή. Από την άλλη, και οι δυο, δυτική και βυζαντινή αρχιτεκτονική παράδοση, διακρίνονται ξεκάθαρα από την οθωμανική. Αυτές οι αντιλήψεις έχουν ριζώσει στις κατεστημένες επιστημονικές δομές που διατηρούνται, σε μεγάλο βαθμό εξαιτίας της δύναμης της αδράνειας. Συνήθως οι διακρίσεις αυτές προκαλούν ελάχιστα προβλήματα. Στα Βαλκάνια, όμως, το αποτέλεσμά τους υπήρξε σχεδόν αποκλειστικά διαιρητικό. Η επικάλυψη των πολιτισμών και η κινητικότητα των τεχνιτών —για να μην αναφέρουμε παρά δυο μόνον κρίσιμα στοιχεία— οδήγησαν σε πολλά, περίπλοκα πρότυπα ανάπτυξης στη Βαλκανική χερσόνησο, τα οποία αδυνατεί να ερμηνεύσει οποιοδήποτε κατεστημένο “σύστημα”. Διότι τελικά, πώς μπορεί κάποιος να διακρίνει πραγματικά ένα οθωμανικό οχυρό του 15ου αι. από ένα σύγχρονό του βυζαντινό ή ένα δυτικό της αυτής εποχής; Το “ύψος”, ακόμη και η πολιτισμική ένταξη, έχουν με άλλα λόγια, περιορισμένη ή και καμία σημασία σε αυτό το συγκεκριμένο πλαίσιο. Έχοντας υπόψη τα παραπάνω θα πρέπει κανείς επίσης να συνειδητοποιήσει το ότι οι κτίστες συχνά “προσλαμβάνονταν” από τους αντιπάλους της πολιτικής ή πολιτισμικής

on the Balkans and the Middle East, L.C.Brown, ed.(New York,1996), σσ. 45-77, ένα εξαιρετικά χρήσιμο άρθρο, που ανοίγει καινούργιες προοπτικές στα Βαλκανικά προβλήματα, περιλαμβανομένης της ανόδου των βαλκανικών εθνικισμών κατά τον 19ο αι., και της επίπτωσης που είχαν στις ιστοριογραφικές εξελίξεις (ιδιαιτ. σσ.69-73).

⁹ Ήταν ο G.Millet, για παράδειγμα, εκείνος που εισήγαγε την έννοια των τοπικών “σχολών” στη μελέτη της ύστερης βυζαντινής αρχιτεκτονικής, υποδιαιρώντας την στην “*école de Constantinople*” και την “*école grecque*”. Τη διαχώρισε πλήρως από το σερβικό υλικό, το οποίο με τη σειρά του υποδιείρεσε σε τρεις ακόμη μικρότερες “σχολές”.

¹⁰ Σε αντίθεση προς την άποψη του R.Ousterhout, “Constantinople, Bithynia, and Regional Developments in Later Paleologan Architecture”, *The Twilight of Byzantium*, S.Ćurčić and D.Mouriki,eds. (Princeton,1991), ειδικά σ.79, ο οποίος, βασιζόμενος σε ένα διάταγμα από την εποχή του Λέοντα βου (886-912), υποστηρίζει ότι τα εργαστήρια των χριστιανών, που ελέγχονταν από συντεχνίες, “...κατά κανόνα ήταν συνδεδεμένα με μια συγκεκριμένη περιοχή και δεν ταξίδευαν”, επίσης στην Κωνσταντινούπολη του 14ου αι.

οντότητας με την οποία συνδέονταν οι ίδιοι. Το γεγονός αυτό περιπλέκει ακόμη περισσότερο το αντικείμενο μελέτης, το οποίο σπανίως μπορεί να τεκμηριωθεί με τρόπους άλλους από τα υλικά δεδομένα που τα ίδια τα κτήρια έχουν να προσφέρουν. Η “ανάγνωση” των κτηρίων, εξίσου σημαντική όσο και η ανάγνωση οποιουδήποτε άλλου ιστορικού εγγράφου, γίνεται κατ’ αυτόν τον τρόπο έργο εξειδικευμένο που απαιτεί ιδιαίτερες δεξιότητες και ύψιστη επαγγελματική υπευθυνότητα.

Τέλος, πρέπει να αναφερθούμε στην καταστροφή της αρχιτεκτονικής κληρονομιάς. Οι πρόσφατες εξελίξεις στα Βαλκάνια έστρεψαν την προσοχή, ανάμεσα σε άλλα προβλήματα, και σε εκείνο της εσκεμμένης καταστροφής των κτηρίων. Το θέμα είναι περίπλοκο και δεν επιδέχεται τις απλές ερμηνείες που συνήθως απαντώνται στις σελίδες των εφημερίδων ή στις τηλεοπτικές αναφορές. Ασφαλώς η ηθελιμένη καταστροφή έχει πολιτικές και πολιτισμικές διαστάσεις αλλά και ένα ιστορικό υπόβαθρο το οποίο, σε γενικές γραμμές τείνει να παραγνωρίζεται. Ακόμη και οι μελετητές που γράφουν για ορισμένες εξελίξεις στην περιοχή, τείνουν να θρηνούν τη μοίρα μιας συγκεκριμένης αρχιτεκτονικής κληρονομιάς που συνδέεται με μια και μόνη πολιτισμική ομάδα, αποκαλύπτοντας με τον τρόπο αυτό εμμέσως τους δικούς τους περιορισμούς, με την αδυναμία τους (ή απροθυμία) να αντικρύσουν το ζήτημα μέσα από μια ευρύτερη ιστορική προοπτική¹¹. Ενώ καμία εσκεμμένη καταστροφή δεν μπορεί να δικαιολογηθεί, τα κίνητρά της ως ιστορικά φαινόμενα μπορούν και πρέπει να φωτισθούν πλήρως. Σχεδόν ποτέ και πουθενά αλλού δεν υπήρξε το θέμα αυτό τόσο σημαντικό όσο στα Βαλκάνια του 14ου και 15ου αι. Πρόκειται για μια περίοδο έντονης κατασκευαστικής δραστηριότητας όσο και εκτεταμένης καταστροφής —κατά παράδοξο μάλιστα τρόπο τα δυο αυτά στοιχεία συνέβαιναν αλληλοδιαδόχως. Οι υπέρογκες δαπάνες που απαιτούσαν αυτές οι δραστηριότητες, πρέπει να συνέβαλαν στις ευρύτερες οικονομικές κρίσεις, που χαρακτηρίζουν την περίοδο, καθώς επιβάρυναν οικονομικά κοινωνικές ομάδες, που πένονταν ήδη εξαιτίας της γενικής ύφεσης¹². Είναι γνωστό ότι μερικές φορές η επιβάρυνση αυτή οδηγούσε σε λαϊκές εξεγέρσεις.

Ακόμη περισσότερο, σε μια εποχή που στον τίτλο έχω αναφέρει ως “Εποχή της ανασφάλειας”, η αυτοάμυνα και, σε τελική ανάλυση, η επιβίωση, αναδείχθηκαν σε αποκλειστικές προτεραιότητες. Καθώς οι κρατικές δομές οδηγούνται σε αποσύνθεση, ο έλεγχος μεγαλύτερων περιοχών γινόταν ολοένα και πιο δύσκολος. Οι μεγάλοι στρατοί αντικαταστάθηκαν από μικρότερους, συχνά από συμμορίες τοπικών ληστών. Με τον ίδιο τρόπο, τα οχυρωματικά συγκροτήματα μεγάλης κλίμακας υποχώρησαν μπροστά στις οχυρώσεις μικρότερων συνόλων. Ενώ τα υπάρχοντα στρατιωτικά αρχιτεκτονικά ευνοούσε τις βαριά οχυρωμένες μικρότερες ακροπόλεις, φρούρια κ.λ.π., που υψώνονταν μεμονωμένα ή προσετίθεντο στα ήδη υπάρχοντα οχυρωματικά συστήματα. Η ασφάλεια επέβαλε επίσης και άλλες κατηγορίες κτηρίων. Η ασφαλής διαβίωση σήμαινε την οχύρωση της κατοικίας, είτε αυτή ήταν βασιλικό παλάτι είτε κάποια πιο

¹¹M.Kiel, “Ottoman Building Activity along the Via Egnatia. The Cases of Pazargah, Kavala and Ferencik”, στο *The Via Egnatia under Ottoman Rule 1380-1699*, E.Zahariadou, ed.(Rethymnon,1996), ιδιαίτερα στις εισαγωγικές παρατηρήσεις, σελ.145, αποτελεί μια από τις περισσότερες πρόσφατες τέτοιες περιπτώσεις. Παρόμοιες εκτιμήσεις που θρηνούν τη μοίρα ελληνικών, σερβικών και βουλγαρικών μνημείων στα χέρια των τούρκων αφεντάδων μπορεί να βρεθούν στις εθνικές ιστοριογραφίες των αντίστοιχων κρατών. Το ζήτημα είναι εξαιρετικά ζωντανό και σχετικό. Επειδή όμως είναι και συναισθηματικά φορτισμένο, δεν μπορεί να λυθεί μέσα από μονομερείς εξηγήσεις.

¹²Το θέμα του οικονομικού άγχους, ακόμη και θυσίας, αποτελεί κοινό τόπο στη λαϊκή έκφραση πολλών βαλκανικών εθνικών παραδόσεων. Μπορούμε να αναφέρουμε ως παράδειγμα το Σερβικό δημοτικό τραγούδι “Το χτίσιμο του Σκάνταρ”, επίσης γνωστού στις παραδόσεις της Ελλάδας, Βουλγαρίας και Αλβανίας· για την αγγλική μετάφραση βλ. *Marco the Prince.Serbo-Croat Heroic Songs*, transl. by A.Pennington and P.Levi (London,1984),σσ.98-103. Το κείμενο αυτού του τραγουδιού αντιπαραθέτει πλασματικά έναν αριθμό ιστορικών προσώπων και τόπων αλλά στην πορεία φωτίζει ορισμένες κρίσιμες πραγματικότητες των Βαλκανίων κατά το τέλος του 14ου αι. Ιδιαίτερη σημασία έχει η αντίληψη της ανθρώπινης θυσίας ως προϋπόθεσης για το χτίσιμο ενός φρουρίου το οποίο δεν μπορεί να ολοκληρωθεί αλλιώς. Αν αγνοήσουμε την κυριολεκτική σημασία του κειμένου, παρουσιάζεται μπροστά μας μια πληθώρα από ευαίσθητες ερμηνείες στις δυσκολίες που παρουσίαζε το χτίσιμο εκείνη την εποχή, καθώς και οι επανειλημμένες καταστροφές και ανοικοδομήσεις, μαζί με το κόστος σε ανθρώπους, για την επίτευξη του τελικού αποτελέσματος. Μπορεί να σημειωθεί και ένας συγκρίσιμος θρύλος που σχετίζεται με το Υδρογώγιο της Χίου (βλ. λήμμα IX-2 αυτού του Καταλόγου).

ταπεινή κατοικία, αλλά επίσης και των μοναστηριών, των κτισμάτων και συγκροτημάτων για παραγωγικές δραστηριότητες, κ.λ.π..

Οι ιδιαίτερες συνθήκες στα χρόνια αυτά άφησαν ανεξίτηλα σημάδια στο χαρακτήρα της αρχιτεκτονικής παραγωγής στην περιοχή. Το φαινόμενο, αν εξεταστεί ευρύτερα, μπορεί να συγκριθεί με ανάλογα φαινόμενα στην ίδια περιοχή κατά μια χιλιετία νωρίτερα. Κατά τον 4ο, και πάλι τον 6ο αιώνα, μια άνευ προηγουμένου παραγωγή οχυρωματικών έργων έλαβε χώρα στα Βαλκάνια. Η μαζική κατασκευή τους οφειλόταν εν γένει στις ανάγκες ελέγχου των περιοχών έναντι των βαρβαρικών εισβολών, βαθιά στα εδάφη της Ρωμαϊκής αυτοκρατορίας. Αδυνατώντας να ελέγξει τα σύνορά του, το κράτος ενθάρρυνε μια μάλλον περιορισμένη αντίληψη ασφάλειας, με τη μορφή οχυρωμένων πόλεων, στρατοπέδων, ακόμη και με την οχύρωση ανεξάρτητων κατοικιών, τόπων λατρείας κ.λ.π. Οι βασικές μορφές της καταστροφής και της πείσμονος ανοικοδόμησης στα πλαίσια ενός απελπισμένου αγώνα για την επιβίωση, μπορεί συνεπώς να θεωρηθεί πως διατηρούν πολύ βαθιές ρίζες στην ιστορία των Βαλκανίων.

* * *

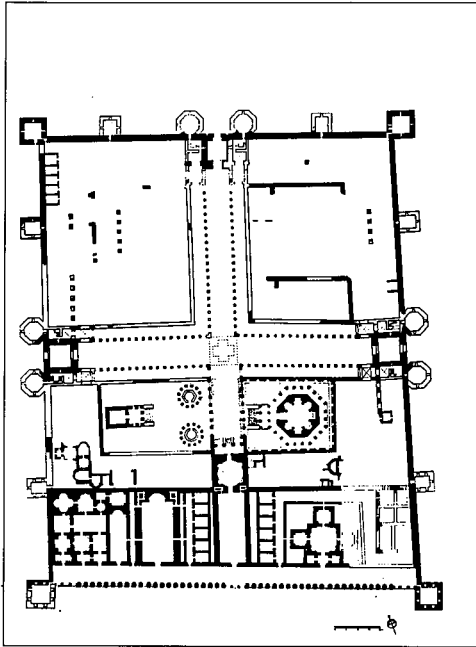
Μεταξύ πολλών φαινομένων που επηρέασαν το δομημένο περιβάλλον στα Βαλκάνια στη διάρκεια του 14ου και του 15ου αι., το πλέον εντυπωσιακό, στις συγκεκριμένες περιστάσεις, είναι η αναβίωση των πόλεων. Συγκρινόμενη προς μια σχετική τάση στη Δυτική Ευρώπη, η αναβίωση των πόλεων στα Βαλκάνια εκφράστηκε κι αυτή με ποικίλους τρόπους. Αντίθετα με τη Δύση, δυο από τις κύριες βαλκανικές πόλεις -η Κωνσταντινούπολη και η Θεσσαλονίκη - διατήρησαν τη συνεχή αστική τους παρουσία, με τη μια ή την άλλη μορφή, σε όλη τη διάρκεια της μεσαιωνικής περιόδου. Ο όρος “αναβίωση” λοιπόν ισχύει όχι για τις δυο αυτές πόλεις αλλά για ένα ευρύτερα διαδεδομένο φαινόμενο που επέδρασε σε όλη τη Χερσόνησο και το οποίο ενισχύθηκε από την άνοδο του εμπορίου στην περιοχή. Όπως κατά την ύστερη αρχαιότητα, η αύξηση της εμπορικής δραστηριότητας επέδρασε πρώτα και κατά κύριο λόγο στις παραλιακές περιοχές και κατόπιν στα κέντρα του εσωτερικού, ειδικά σε εκείνα που συνδέονταν με τους μείζονες εμπορικούς δρόμους¹³.

Η Βενετία με την άνοδο της ναυτικής ισχύος της κατά τη διάρκεια του 13ου και του 14ου αι., ανέπτυξε και ήλεγξε ένα δίκτυο αστικών αποικιακών οικισμών κατά μήκος των ακτών της Αδριατικής, του Ιονίου και του Αιγαίου. Όσο βρισκόταν σε σκληρό ανταγωνισμό με τη μεγάλη αντίπαλό της στην Ιταλία, τη Γένοβα, η Βενετία ποτέ δεν απέκτησε παρόμοια πρόσβαση στην καρδιά της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας. Ακόμη κι έτσι όμως, η ενετική παρουσία στη Μεσόγειο ήταν κυριαρχική. Ούτε η αναβιωμένη Βυζαντινή Αυτοκρατορία ούτε οι Οθωμανοί Τούρκοι (παρά μόνον πολύ αργότερα μέσα στον 15ο αι.), διέθεταν το στόλο που θα μπορούσε να ανταγωνισθεί τον αντίστοιχο της Βενετίας.

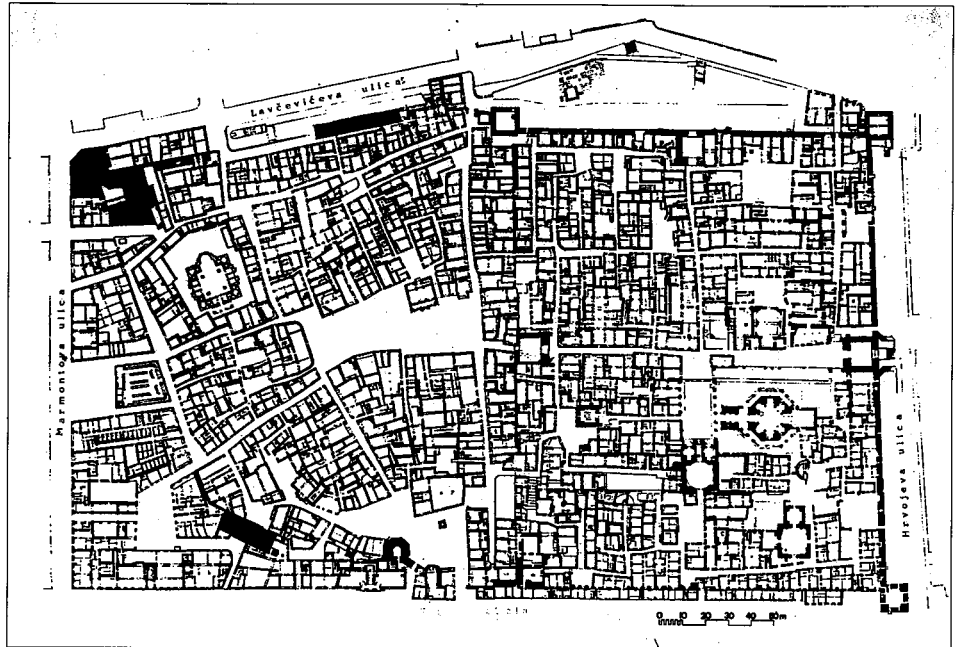
Οι παραλιακές πόλεις της Αδριατικής —το Τρογίρ (Trogir), το Ηβάρ (Φάρος), το Σπάλατο (Split) στην Κροατία, μαζί με το Κάτταρο (Kotor) στο Μαυροβούνιο— αποτελούν παραδείγματα αυτού του τύπου εξέλιξης. Σχεδόν χωρίς εξαίρεση, αυτοί ήταν παλιότεροι οικισμοί που διατήρησαν στοιχεία των αρχαίων αστικών μορφών τους (ελληνικοί στο Τρογίρ και το Ηβάρ ρωμαϊκοί στο Split). Η περίπτωση του Split είναι ιδιαίτερα διδακτική¹⁴. Η πόλη δημιουργήθηκε στις αρχές του 7ου αι., όταν τα κατάλοιπα του ρωμαϊκού πληθυσμού από τη γειτονική αρχαία πόλη Σάλωνα διέφυγαν, πριν από μια μεγάλη Σλαβο-Αβαρική εισβολή, και εγκαταστάθηκαν μέσα στο εγκαταλειμμένο οχυρωμένο συγκρότημα, το οποίο κάποτε περιείχε το παλάτι του αυτοκράτορα Διοκλητιανού (Εικ. 1-Α). Μέχρι τον 13ο αι. η πόλη παρέμεινε μέσα στην περίμετρο των αρχαίων ρωμαϊκών τειχών, τα οποία ικανοποιούσαν τις αμυντικές της ανάγκες. Μόλις στα τέλη του 12ου αι. άρχισε η πόλη να αυξάνεται, γεγονός που είχε ως αποτέλεσμα τη γεωγραφική της εξάπλωση προς τα δυτικά, πέρα και έξω από τα ρωμαϊκά οχυρωματικά τείχη. Αυτή η επέκταση προστατεύθηκε με την κατασκευή καινούργιων τειχών κατά τον 14ο αι.

¹³ S. Ćirković, “Sviluppo e arretratezza nella penisola balcanica il XIII e il XVI secolo”, *Sviluppo e sottosviluppo in Europa e fuori d’ Europa dal secolo XIII alla rivoluzione industriale*, Atti ...X Settimana di Studio del Istituto Internazionale di Storia Economica (Florence, 1983), σσ. 291-311. Για τη σημασία και τις δυσκολίες της διατήρησης των εμπορικών δρόμων στη μεσαιωνική Βαλκανική βλ. N.Oikonomides, “The Medieval Via Egnatia”, στο *The Via Egnatia under Ottoman Rule 1380-1699*, E.Zachariadou, ed.(Rethymnon, 1996), σσ. 11-16, ειδ. 13-14.

¹⁴ T. Marasović, *Der Diokletian -Palast* (Belgrade, 1982), σσ. 23-24.

1 - A

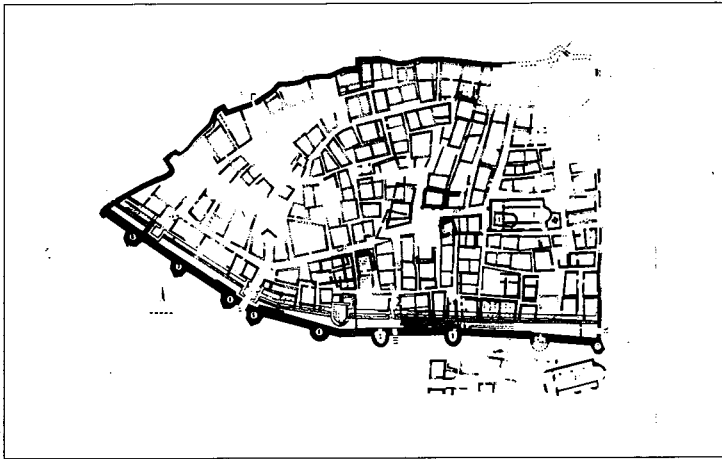
1 - B

(Εικ. 1-B). Μετά το 1420, όταν το Split ετέθη υπό τον έλεγχο των Βενετών, μια πολυγωνική ακρόπολη με πολλούς πύργους -το *Kastel* - προστέθηκε κοντά στον νοτιοδυτικό πύργο των ρωμαϊκών οχυρώσεων. Κατ' αυτόν τον τρόπο, ο καινούργιος συν-οικισμός του Split απέκτησε όλα τα χαρακτηριστικά μιας ιταλικής μεσαιωνικής πόλης. Ο καινούργιος αστικός χώρος του, διαχωρισμένος από τον παλιότερο μεσαιωνικό πυρήνα, που τον αποτελούσε το αποκαλούμενο Περιστύλιο του παλατιού του Διοκλητιανού, σηματοδότησε τη χαρακτηριστική οργάνωση των ιταλικών μεσαιωνικών πόλεων σε δυο πυρήνες: στον ένα πυρήνα κυριαρχούσε ο καθεδρικός ναός της πόλης (το πρώην Μουσουλείο του Διοκλητιανού) και στον άλλο ένα καινούργιο δημαρχείο σε γοθτικό ρυθμό (ολοκληρώθηκε το 1443). Εξίσου χαρακτηριστική για την ιταλική μεσαιωνική πολεοδομία είναι η δημιουργία πυκνοδομημένων, αν και με ακανόνιστο σχήμα, οικοδομικών τετραγώνων, τα οποία απαρτίζονται από τριώροφα ή τετράωροφα κτήρια μονοκατοικιών, με πέτρινες προσόψεις από φροντισμένους ισοδομικούς λίθους. Οι δρόμοι είναι στενοί αλλά ευκρινώς χαραγμένοι και σχηματίζουν έναν εύκολα αναγνωρίσιμο αστικό ιστό, που συνδέεται με τους κύριους δημόσιους χώρους. Άλλες πόλεις κατά μήκος της Αδριατικής ακτής -το Stari Bar, το Kotor, το Trogir και το Hvar μεταξύ άλλων— διαθέτουν πολλά από τα χαρακτηριστικά του Split (Λήμματα 1.5-8)¹⁵. Κοινός παρονομαστής σε όλες αυτές τις εξελίξεις ήταν η είσοδος της Βενετίας, η επίδραση της οποίας στις εξελίξεις των διαφόρων αστικών κέντρων έγινε αισθητή σε τόπους τόσο μακρινούς, όσο η Κρήτη και η Ρόδος.

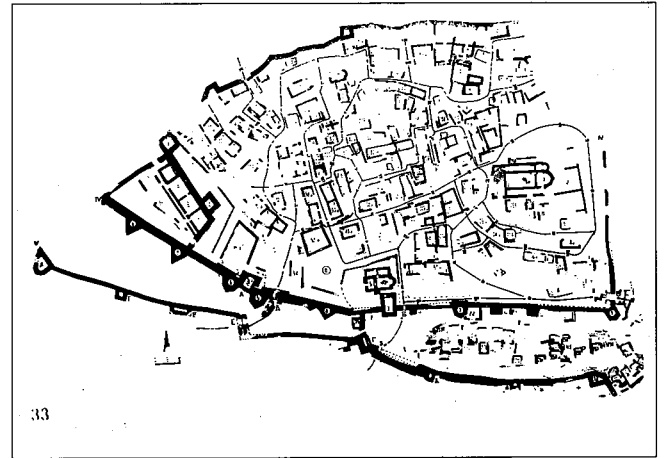
Στοιχεία από την αστική ανάπτυξη στο χώρο των Βαλκανίων από την περίοδο αυτή δεν έχουν διατηρηθεί ομοιόμορφα. Στην πραγματικότητα, μέχρις ότου οι ανασκαφές στο διάστημα των τελευταίων τριών ή τεσσάρων δεκαετιών άρχισαν να φέρνουν στο φως ορισμένα υλικά κατάλοιπα, η ισχύουσα γνώμη ήταν ότι οι αστικοί συν-οικισμοί, αν υπήρξαν, θα πρέπει να ήταν κατασκευασμένοι από εφήμερα υλικά, και συνεπώς εξαφανίστηκαν χωρίς κανένα ίχνος. Οι απόψεις αυτές έχουν ξεπεραστεί εδώ και πολύ καιρό αλλά απομένει να γίνει σημαντική έρευνα για την ύστερη μεσαιωνική πολεοδομία των Βαλκανίων¹⁶.

Από τους πολλούς οικισμούς που είναι σήμερα γνωστοί, θα σχολιάσουμε μερικούς, επικε-

¹⁵Οι αναφορές μέσα στις παρενθέσεις, που χαρακτηρίζονται ως "Λήμμα" και ακολουθούνται από έναν αριθμό, αναφέρονται σε κάποιο λήμμα από τον Κατάλογο αυτού του βιβλίου, όπου είναι διαθέσιμες περισσότερο λεπτομερείς πληροφορίες για το συγκεκριμένο θέμα.

2- A

2- B

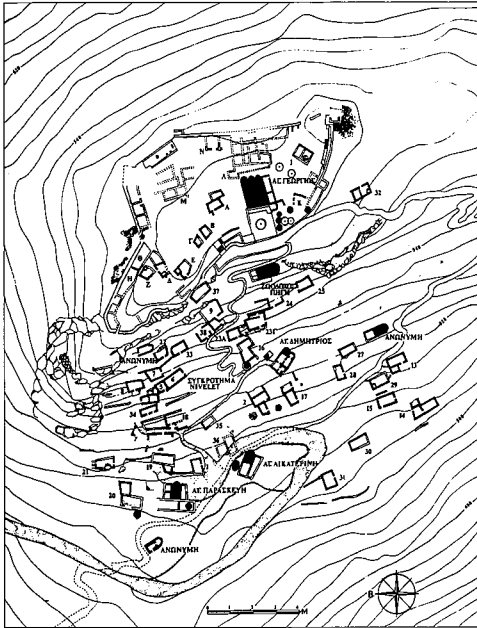
ντρώνοντας το ενδιαφέρον μας στα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά τους. Η πραγμάτευση του θέματος θα αρχίσει με οικισμούς που αναπτύχθηκαν σε παλιότερες εγκαταστάσεις, όπως το Shumen στη Βουλγαρία (Λήμμα I.4). Το Shumen σε μεγάλο βαθμό, όπως η Ρεντίνα στην Ελλάδα (Λήμμα I.3), είχε μακρόχρονη ιστορία, με συνεχή κατοίκηση, πιθανόν από την αρχαιότητα έως την οθωμανική κατάκτηση¹⁷. Μια σύγκριση μεταξύ της παλαιοχριστιανικής (5ος-6ος αι.) και της ύστερης μεσαιωνικής του φάσης είναι ιδιαίτερα διαφωτιστική (Εικ. 2-A και 2-B). Παρατηρεί κανείς αμέσως ότι το μέγεθος της πόλης, η οποία βρίσκεται σε ένα πλάτωμα στην κορυφή ενός λόφου, δεν είχε αλλάξει σημαντικά στο διάστημα οκτώ περίπου αιώνων. Τα τείχη του βου αιώνα διατηρήθηκαν, αλλά πολλά επιμέρους στοιχεία αλλοιώθηκαν, ενώ ένα δεύτερο οχυρωματικό τείχος χτίστηκε μπροστά από το συγκρότημα, κατά μήκος της νότιας πτέρυγας, που ήταν περισσότερο ευάλωτη. Εσωτερικά η πόλη παρουσιάζει μια αρκετά διαφορετική δομή. Η αρχαία πόλη χαρακτηριζόταν από ένα σύστημα δρόμων και σχετικά κανονικών οικοδομικών τετραγώνων. Στο κέντρο της πόλης αναγνωρίζεται ένας δημόσιος χώρος (forum), στα ανατολικά του οποίου ένας δρόμος οδηγούσε προς μια τρίκλιτη βασιλική με βαπτιστήριο, που ήταν προφανώς ο καθεδρικός ναός της πόλης. Αντιθέτως, η μεσαιωνική πόλη στερείται συνοχής. Τα κτήρια και τα οικοδομικά τετράγωνα της εμφανίζονται κάπως “σκόρπια”, ενώ απουσιάζει ένα συγκροτημένο σύστημα οδών. Εδώ, ο κεντρικός δημόσιος χώρος μοιάζει να έχει αντικατασταθεί από μια πληθώρα ανοιχτών χώρων, διαπλατύνσεων στους δρόμους ή κήπων -που η ακριβής φύση τους είναι πολύ δύσκολο να καθοριστεί. Στη δυτική πλευρά της πόλης αντικρίζουμε την ακρόπολη, μέσα στην οποία ένα σημαντικό οικιστικό οικοδόμημα πιθανόν να ανήκε στον τοπικό ηγεμόνα. Η πόλη διέθετε πολλές εκκλησίες, από τις οποίες μια βρισκόταν δίπλα στο νότιο τείχος και μπορεί να ανήκε σε κάποιο μικρό αστικό μοναστήρι. Στην ανατολική πλευρά της πόλης αναγνωρίζουμε τον καθεδρικό ναό, που βρισκόταν στην ίδια θέση και μοιραζόταν τους τοίχους των θεμελίων του με τον προκάτοχό του, από την ύστερη αρχαιότητα.

Μια εξίσου χαλαρή αστική δομή χαρακτηρίζει το σχέδιο του οικισμού στο Γεράκι της Πελοποννήσου, που ανήκει στην ύστερη μεσαιωνική εποχή (Εικ. 3)¹⁸. Εδώ ο οικισμός αναπτύχθηκε κατά τη διάρκεια του τέλους του 13ου και το 14ο αιώνα, γύρω από ένα οχυρό του 1250 περίπου, που έχτισαν οι Φράγκοι. Ο βυζαντινός οικισμός ευημερούσε μέχρι τον 15ο αιώνα, οπότε

¹⁶ Η βιβλιογραφία που σχετίζεται με το ζήτημα έχει αυξηθεί τα τελευταία χρόνια. Για μια σημαντική επισκόπηση βλ. Ch.Bouras, “City and Village: Urban Design and Architecture”, *Jahrbuch des osterreichischen Byzantinistik*, 31, no.2 (1981) [XVI. Internationaler Byzantinistenkongress, Wien, 4-9, Oktober 1981, Akten 1, no.2, *Haubtreferat*], σσ.611-53, αν και για την ύστερη μεσαιωνική περίοδο καλύπτει υλικό από την Ελλάδα μόνον.

¹⁷ V. Antonova, *Shumen i Shumenskata krepost* (Shumen, 1995), σσ.20-26 (η πόλη κατά τον 5ο-6ο αι.), σσ.29-55 (η πόλη κατά τον ύστερο μεσαίωνα).

¹⁸ Α.-Μ. Σιμάτου και Ρ. Χριστοδουλοπούλου, “Παρατηρήσεις στον μεσαιωνικό οικισμό του Γερακίου” (“Observations on the Medieval Settlement of Geraki”), *Δελτίον της χριστιανικής αρχαιολογικής εταιρείας*,

3

και παρήκμασε βαθμιαία, για να ερημώσει τελείως γύρω στο 1700. Χτισμένος στις πλαγιές του λόφου κάτω από το φρούριο, ο οικισμός χαρακτηρίζεται από χαλαρή διάταξη των οικιών και των πολυάριθμων ναών, καθώς και από μια προφανή απουσία σχεδίου για τους δρόμους, όπως συμβαίνει και στην περίπτωση του Shumen. Η διαφορά εδώ είναι ότι το Γεράκι χτίστηκε σε “παρθένο” έδαφος και δεν συνδεόταν χωρικά με έναν υπάρχοντα αστικό ιστό.

Διασπαρμένος στην πλαγιά του λόφου και ανοχύρωτος, ο οικισμός στο Γεράκι στερείται το μέγεθος της κλίμακας και τον χαρακτήρα μιας πόλης όπως ο Μυστράς, η πρωτεύουσα του Δεσποτάτου του Μοριά (Λήμμα Ι.1). Ο Μυστράς μας παρέχει μια σπάνια ευκαιρία μιάς έστω περιορισμένης πρόσβασης στα υλικά δεδομένα μιάς μεγαλύτερης μεσαιωνικής αστικής εγκατάστασης στα Βαλκάνια. Με τις οχυρώσεις, τα παλάτια, τις μικρότερες κατοικίες, τα αστικά μοναστήρια και μεγάλο αριθμό αστικών ανέσεων να σώζονται ακόμη, ο Μυστράς αποτελεί την εξαίρεση που πρέπει να επιβεβαιώνει τον κανόνα. Ο αστικός ιστός από την ύστερη μεσαιωνική εποχή σε άλλα γνωστά, μεγαλύτερα κέντρα αυτής της περιόδου, όπως είναι η Βέροια, τα Σκόπια, το Prizren, ακόμη και το όψιμα χτισμένο Smederevo -για να αναφέρουμε λίγα μόνον- έχει καταστραφεί πλήρως και η αρχαιολογική σκαπάνη κατόρθωσε να φέρει στην επιφάνεια ελάχιστα μόνον στοιχεία, που δεν αρκούν για τη διαμόρφωση μιάς συνολικής άποψης για αυτές τις πόλεις¹⁹. Αξίζει να σημειωθεί ότι πλήρης καταστροφή του μεσαιωνικού αστικού ιστού συνέβη σε πόλεις που κατελήφθησαν και κατοικήθηκαν από τους Οθωμανούς, οι οποίοι με χαρακτηριστικό τρόπο, προχώρησαν σε πλήρη επανασχεδιασμό του αστικού χώρου. Αντίθετα με την επικρατούσα άποψη, τα λατρευτικά οικοδομήματα, όπως εκκλησίες και μοναστήρια, είχαν περισσότερες πιθανότητες να σωθούν παρά η πλειονότητα των κοσμικών κτηρίων. Είναι ασαφές για ποιον ακριβώς λόγο μπορεί να συνέβη αυτό, και αξίζει να ερευνηθεί περαιτέρω η πιθανότητα να οφείλεται σε δικαιώματα ιδιοκτησίας. Ότι κατά πάσα πιθανότητα υπήρχε πολιτική καταστροφής φαίνεται καλύτερα στα σημαντικά αστικά κέντρα -την Κωνσταντινούπολη και τη Θεσσαλονίκη- όπου δεν έχει διασωθεί κυριολεκτικά κανένα ίχνος μεσαιωνικού κτηρίου, εκτός από λίγες εκκλησίες.

* * *

Καμμία κατηγορία κτηρίων στα Βαλκάνια του ύστερου Μεσαίωνα δεν είναι τόσο σημαντική και με άφθονα δείγματα, όσο οι οχυρώσεις. Μια πολύ πρόχειρη εκτίμηση του αριθμού των κατασκευών δίνει την εντύπωση ότι οι οχυρώσεις κάθε είδους αποτελούσαν περίπου τα δυο τρίτα όλων των κτηρίων στα Βαλκάνια μεταξύ του 1300 και 1500. Ο αναγνώστης αυτού του καταλόγου θα αποκτήσει μια καλή αντίληψη αυτής της, κατά τα φαινόμενα δυσανάλογης παρουσίας της οχυρωματικής αρχιτεκτονικής. Η “δυσαναλογία” είναι στην ουσία ένας πολύ καλός δείκτης για τη μελέτη της πραγματικότητας που ίσχυε κατά την εποχή εκείνη. Όπως ήδη σημειώσαμε ακροθιγώς, η οχύρωση ως παράγοντας ασφάλειας επηρέαζε πολλές κατηγορίες κτηρίων τα οποία είχαν ελάχιστη σχέση με “στρατιωτικές” ανάγκες καθ’ εαυτές. Μέσα στις εξαιρετικά ρευστές συνθήκες που έχουμε εκθέσει, κανένα συγκρότημα —πόλη, χωριό, ανάκτορο, οχυρείο, μοναστήρι, οικία— δεν μπορούσε να θεωρηθεί ασφαλές, αν δεν χτιζόταν πίσω από συμπαγή τείχη. Συνεπώς, μια γενική αίσθηση για το ευπρόσβλητο, επέβαλε τη διαδικασία της εντατικής οικοδόμησης οχυρώσεων ήδη κατά το πρώτο μισό του 14ου αιώνα. Οι επαναλαμβανόμενοι πόλεμοι και καταστροφές απλά επέτειναν τον κύκλο που επέφεραν οι πολεμικές καταστροφές και οι οποίες ακολουθούσαν από την ανάγκη για ανοικοδόμηση και βελτίωση των υφισταμένων αμυντικών κατασκευών.

Η περαιτέρω κλιμάκωση στην κατασκευή οχυρώσεων επήλθε χάρις σε μια ακόμη κρίσιμη εξέλιξη η οποία συνέβη σε αυτήν ακριβώς την περίοδο —την εισαγωγή της τεχνολογίας των πυροβόλων όπλων, η οποία άλλαξε εκ βάθρων τον τρόπο διεξαγωγής των πολέμων. Η εισαγωγή των κανονιών ως μείζονος νέου όπλου συνέβη για πρώτη φορά κατά μήκος της Δαλματικής ακτής γύρω στο 1350. Κατά τις επόμενες δεκαετίες το Ντουμπρόβνικ έγινε το κύριο κέντρο παραγωγής και ο μεγαλύτερος εξαγωγέας νέων όπλων και πυρίτιδας σε άλλα μέρη των Βαλκα-

τεύχ.4, 15 (1989-90), 67-88.

¹⁹Για τη Βέροια και τα Σκόπια ειδικότερα, βλ. V.Kravari, *Villes et villages de Macedoine occidentale*, (Paris,1989).